Віктор Очеретянко
(Хмельницький)

ЗАҐРАТОВАНІ КНИГИ. ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ НАД ВИДАННЯМ, РОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ТА ВИКОРИСТАННЯМ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНІ У 20-30-ті РОКИ

Встановлення щільного контролю за видавництвами, друкарнями, поліграфічними дільницями дозволило радянським владним структурам здійснювати цензуру підготовленої до друку, надрукованої та введеної до обігу літератури, яка вже від початку служила не стільки для збереження державних, економічних чи військових таємниць, як набирала все більше відверто політичного забарвлення.

Яскравий приклад цього показував В.І. Ленін. Так, ознайомившись з книгою С. Маслова «Селянське господарство», виданою Держвидавом в 1921 р., він зробив висновок, що це «наскрізь буржуазна пакосна книжечка, що одурманює мужичка показною буржуазною «вченою» брехнею. Майже 400 сторінок і нічого про радянський устрій та його політику, — про наші закони і заходи переходу до соціалізму тощо. Лише або дурень, або злісний саботажник міг пропустити цю книгу. Прошу розслідувати і назвати мені всіх відповідальних за редагування і випуск цієї книги осіб» [1].

В іншому своєму листі керуючому справами Раднаркому РСФРР М.П. Горбунову від 5 березня 1922 р. Ленін охарактеризував виданий у Москві в 1922 р. збірник статей М. Бердяєва, Я. Букшпана, Ф. Степуна, С. Франка «Освальд Шпенглер и закат Европы» як «літературне прикриття білогвардійської організації» [2].

Голова Раднаркому РСФРР радив налагодити систематичний контроль за виданою літературою, зобов'язати членів політбюро ЦК РКП(б) приділяти дві-три години на тиждень переглядові деяких видань і книг, вимагаючи письмових відгуків, а також зосередити цю роботу в органах ГПУ [3].

Певним чином з'ясувати критерії відбору для видання та розповсюдження літератури дозволяє декрет Раднаркому СРСР від 23 червня 1925 р., а також постанова ЦК РКП(б) про заходи впливу на книжковий ринок, схвалена в тому ж році. Відповідно до них в процесі підготовки та видання літератури рекомендувалося керуватись такими принципами:

а) у сфері художньої літератури, з питань мистецтва, театру і музики ліквідувати літературу, спрямовану проти радянського будівництва, і потік бульварщини, дозволяючи в окремих випадках ті з видань легкого жанру, які сприяють розповсюдженню радянського впливу на міщанську масу;

б) літературу з питань філософії, соціології яскраво ідеалістичного напрямку і розраховану на широку аудиторію не дозволяти, пропускаючи

лише обмеженим тиражем класичну літературу і наукового характеру, якщо вони не можуть замінити собою підручник, посібники або служити для самоосвіти;

в) літературу з природознавства справді не матеріалістичного напрямку не дозволяти, пропускаючи лише обмеженим тиражем вузьконаукову і спеціально призначену для обмеженого кола осіб або корисну в практичній роботі;

г) економічну літературу антимарксистського змісту не дозволяти, пропускаючи лише обмеженим тиражем економічну літературу немарксистського напрямку та й то, коли вона має наукове чи практичне значення;

д) з дитячої та юнацької літератури дозволити до видання літературу лише ту, що сприяє комуністичному вихованню;

е) з релігійної літератури дозволити до друку лише богослужбового характеру. Застосувати це правило до всіх вірувань, сект і напрямків [4].

Зазначимо, що визначені принципи жорсткого контролювання з боку вищого партійне-державного керівництва СРСР та УСРР завадили виходу в світ ряду оригінальних наукових та літературних праць, які були вилучені в процесі редакційно-видавничої роботи. Так, в умовах жорсткого тиску з боку владних структур довелося працювати талановитому українському письменнику М. Могилянському, творчість якого в другій половині 20-х років тричі розглядалася вищим політичним керівництвом республіки.

22 травня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою різко засудило публікацію в журналі «Червоний шлях» його оповідання «Вбивство». Окремим пунктом схваленого документа редакціям українських журналів і газет не рекомендувалося надалі публікувати літературні твори письменника [5]. Лише у 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, зваживши на заяву М. Могилянського до редакції журналу «Червоний шлях», відмінило прийняту постанову і видало дозвіл на публікацію творів цієї непересічної постаті в українській літературі [6].

У другій половині 20-х років незаслуженої і невиправданої критики зазнав на собі один з найактивніших діячів української пожовтневої літератури М. Хвильовий. В 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У негативним чином оцінило його працю на посаді редактора журналу «Червоний шлях».

Приводом до цього стала публікація в часописі першого зошита літературного об'єднання ВАПЛІТЕ. За допущені ідейно-політичні прорахунки редакцію журналу було частково розформовано. До її нового складу увійшли В. Затонський, А. Хвиля, В. Юринець та інші. Виданий примірник «Червоного шляху» із зазначеною публікацією було конфісковано [7].

21 січня 1928 р. вище політичне керівництво в своєму рішенні оцінило твір М.Хвильового «Вальтшнепи» як ідейно незрілий [8]. Наступна постанова політбюро ЦК КП(б)У вже не залишала для письменника ніяких надій. В ній

М. Хвильовий засуджувався за протиставлення російської і української культур, начебто виражене в проголошеному ним гаслі «Геть від Москви!», а роман «Вальтшнепи» розглядався як «буржуазно-націоналістичне збочення», вияв «української куркульсько-буржуазної стихії» [9]. Наведений документ проклав письменнику шлях до загибелі.

Не входила в «прокрустове ложе» тогочасних ідеологічних вимог творчість П. Ванченка. Його оповідання «Про гніду кобилу», опубліковане в журналі «Червоний шлях», стало предметом спеціального обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 19 липня 1929 р. Всі причетні до цієї публікації отримали суворі стягнення [10].

Двічі розглядалася на засіданні політбюро п'єса М. Куліша «Народний Малахій». Зокрема, на закритому засіданні вищого політичного керівництва 13 березня 1928 р. за участю Кагановича, Петровського, Чубаря, Скрипника, Медведева, Сухомліна, Шліхтера, Чувиріна, Якіра, Балицького, Сербиченка було схвалено постанову такого змісту: «Доручити тов. Скрипнику внести в п'єсу всі необхідні поправки, рішуче усунувши ідеологічно невитримані і політично-шкідливі місця, допустивши після цього постановку цієї п'єси в театрі «Березіль» і лише до кінця театрального сезону. Одночасно, вважати за необхідне провести в пресі серйозну і ґрунтовну критику цієї п'єси» [11]. Лише через рік, 16 травня 1929 р., М.О. Скрипник доповів політбюро ЦК КП(б)У про внесені поправки і можливість постановки п'єси «Народний Малахій» на суд глядачів [12].

Характерно, що постановка цієї, як й інших п'єс, в театрі «Березіль» негативним чином відобразилася на долі видатного українського режисера Леся Курбаса, який в 1933 р. був змушений залишити заснований ним колектив і переїхати працювати до Москви [13].

Цьому передувало обговорення творчого обличчя театру на колегії НКО під головуванням заступника Наркома А.А. Хвилі. В ухвалі колегії, затвердженій постановою ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1933 р., говорилося, що п'єси М. Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло» та ін., «підкреслюють буржуазно-націоналістичну лінію «Березіля» і «не сприймаються пролетарськими масами». Режисер звинувачувався в тому, що «...працював над тим, щоб зіштовхнути театр на позицію українських націоналістів», «ігнорував соціалістичне будівництво української радянської культури», «ізолював театр від нашої радянської соціалістичної дійсності», «показував радянську дійсність карикатурно» [14].

13 грудня 1933 р. за рішенням політбюро ЦК КП(б)У було позбавлено звання народного артиста УСРР Л. Курбаса, що «проводив в театрі «Березіль» націоналістичну ворожу лінію і змикався з ворогами народу» [15].

Жорстку позицію щодо творчого доробку окремих українських літераторів 20-30-х рр. займали обласні партійні комітети, які не просто дублювали документи, прийняті вищим політичним керівництвом республіки, а й виступали ініціаторами недопущення до друку цілого ряду поетичних,

прозових, публіцистичних, драматичних творів.

Не менш суворому контролю підлягала суспільно-політична література, яка нерідко обговорювалась безпосередньо вищим політичним керівництвом безпосередньо в рукописах. Зокрема, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 19 листопада 1925 р. активно обговорювався рукопис книги Равича-Черкаського «Нариси з історії КП(б)У». її автор зазнав критики за спробу прослідкувати вплив УСДРП на формування і організаційне оформлення КП(б)У [16].

В 1933 р. вище політичне керівництво засудило сам факт видання брошури працівника Держплану УСРР Г. Овчарова «Микола Скрипник і радянська література», в якій, на його думку, не знайшли належного висвітлення помилки М.О. Скрипника в сфері національної політики. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило автора праці з посади і рекомендувало ЦКК притягнути його до суворої партійної відповідальності [17].

Характерно, що вже в перші роки радянської влади склалася і знайшла своє органічне продовження в наступні десятиріччя практика політичного контролю за підготовкою найбільш суспільно значимих праць. Наприклад, вже в 1920 р. ЦК КП(б)У зініціювало підготовку популярного підручника з історії УСРР, доручивши збір матеріалів відповідним авторам [18]. Пізніше вище політичне керівництво знову повернулося до цього питання, доручивши 4 липня 1922 р., наркому освіти УСРР Г. Гриньку видати підготовлений рукопис протягом двох тижнів [19]. Аналогічне видання за постановою ЦК КП(б)У готувалося й для шкіл [20].

Як політична та ідеологічна акція розглядалась партійно-державним керівництвом підготовка, розпочата з ініціативи письменника М. Горького, «Історії громадянської війни». Спрямовувати діяльність авторських колективів в належне русло мала затверджена редколегія за участю вищих посадових осіб України [21]. Остаточна редакція окремих рукописів доручалася А.А. Хвилі [22].

Аналогічним чином готувалася в республіці «Історія фабрик і заводів», роботу над якою очолила редколегія у складі М. Попова, М. Чувиріна, З. Ашрафяна, І. Кулика, І. Микитенка та інших [23]. Ознайомлення з окремими рукописами цієї праці, стрижнем якої стала класова боротьба пролетаріату, засвідчує її виключну заідеологізованість, зорієнтованість на розв'язання тогочасних політичних і ідеологічних завдань [24].

ЦК КП(б)У постійно тримав в полі зору підготовку Української радянської енциклопедії, яка здійснювалась за постановою X з'їзду КП(б)У [25]. Причому будь-які спроби наукових кіл підготувати зазначене видання на світовому рівні з визначенням самобутності українського народу наштовхувались на повне нерозуміння вищих партійно-державних кіл республіки, які вважали зазначене видання важливим засобом ідеологічного впливу на свідомість широких верств населення.

Виходячи з цього, політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 5

червня 1933 р. дало найнегативнішу оцінку діяльності редколегії УРЕ, очолюваної М.О. Скрипником, яка нібито допустила виняткову засміченість редакторського апарату і авторського колективу і перетворила підготовку видання у «ширму для контрреволюційних елементів» [26]. Надалі підготовка УРЕ була доручена новій редколегії у складі В. Затонського (голова), М. Кілерога, М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, Ю. Коцюбинського, О. Богомольця, А. Хвилі та ін. Визначалось і ідейне спрямування енциклопедії, в якій близько 40% мали займати терміни суспільних дисциплін [27].

Створенню образу соціалістичного Києва була підпорядкована підготовка довідника-путівника по столиці України. Не випадково в складі його редколегії домінували не стільки вчені, скільки партійні та державні діячі, керівники місцевих владних структур [28].

Під безпосереднім контролем вищого політичного керівництва здійснювалось також видання певного кола мемуарної літератури. Зокрема, редактором мемуарів активного діяча українського національно-визвольного руху 1917 – початку 20-х рр. Ю. Тютюнника мав виступити за його дорученням Д.З. Мануїльський [29]. В іншому випадку внести необхідні корективи до Словника української мови Б.Д. Грінченка, запланованого до видання у 1936 р., мав А.А. Хвиля [30].

На негативні наслідки діяльності подібних офіційно затверджених редколегій та політредакцій звернула увагу Н.Д. Полонська-Василенко, яка зазначила, що редколегія творів Т.Г. Шевченка у складі О. Корнійчука, Ф. Редька, П. Тичини, М. Рильського, а також підпорядковані їй науковці Інституту української літератури ставили за мету звільнити тексти поета «від перекручень, які внесені були українськими буржуазними націоналістами» [31].

Твердження відомого українського історика, незважаючи на їх абсурдність, не можна вважати перебільшенням. Свідченням цього може бути постанова політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1934 р., в якій ставилось завдання подати творчість українського генія з марксистських позицій, підготувати відповідні коментарі, усунути моменти, які служать культивації «національного обмеження та ідеалізації минулого» [32].

Особливо негативно на розвиток наукових студій в досліджуваний період вплинула практика розробки вищим партійним керівництвом тез по висвітленню фундаментальних проблем суспільних і природничих наук, які мали стати своєрідним регламентом для дослідників. Так, в 1932 р., політбюро ЦК КП(б)У створило відповідну комісію у складі Косіора, Затонського, Чубаря, Скрипника, Терехова, Петровського, Шліхтера, Любченка, Строганова, Хвилі, доручивши їй вироблення тез по висвітленню історії КП(б)У [33].

Надалі своєрідним шаблоном не лише в галузі історико-партійної, а й історичної науки в цілому став створений під керівництвом Й.В. Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)». Назвавши цю працю найвидатнішим істо-

ричним документом світового значення, політбюро ЦК КП(б)У від 19 вересня 1938 р. зобов'язало місцеві партійні комітети розгорнути її вивчення серед комуністів, комсомольців, широких верств населення [34].

Відповідні регламентовані програми вироблялися також на основі ініційованих вищим політичним керівництвом республіки диспутів, дискусій з історії України, історії матеріальної культури, історії української літератури тощо. Для дотримання офіційно вироблених концепцій, крім органів цензури, створювались різноманітні інституції. Так, у Всеукраїнській академії до 1935 р. ці функції виконувала редакційно-видавнича рада, яка не лише рекомендувала, а й слідкувала за проходженням визначених до друку праць [35].

Подібна видавнича політика стала на перепоні до видання ряду наукових робіт ВУАН. Зокрема, Н.Д. Полонська-Василенко лише по історико-філологічному та соціально-економічному відділах нарахувала 35 заборонених до друку або знищених відразу після видання наукових праць. Серед них: т. 5 «Історично-географічного збірника» під редакцією О.С. Грушевського, «Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України» під редакцією академіка Д.І. Багалія, т. 1 «Біографічного словника українських діячів», збірник «Полуднева Україна» під редакцією М.С. Грушевського та ін. [36].

В ряді випадків органи цензури та політконтролю спецслужб вдавалися до безпрецедентних кроків, доручаючи відповідним підрозділам місцевих відділів ГПУ стежити за особами, що цікавляться політично-шкідливою або ідеологічно невитриманою літературою. Наприклад, в серпні 1925 р. по лінії ГПУ УСРР була розіслана така шифрограма: «Історія України-Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для радянської влади, лженауковою історією. Питання про заборону цієї книжки зараз розглядається урядом СРСР та ГПУ в Москві. А поки пропонуємо фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги і розповсюджує її серед населення. Інформуйте про це наших с/і * і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами» [37].

Наскрізь заідеологізоване і заполітизоване ставлення до фундаментальних і прикладних наукових досліджень, утиски цензури не могли не викликати незадоволення цілого ряду українських вчених, вихованих на старих традиціях і принципах. Так, відомий історик церкви К. Харлампович, практично відлучений від наукової роботи за викладання в духовній академії, в листі до Н.Д. Полонської-Василенко від 25 грудня 1929 р. висловлював щире занепокоєння долею біографічного словника діячів України, відсутністю в ньому ряду важливих для висвітлення історії держави персоналій [38]. У провідних науковців, літераторів викликало заперечення і зростання цензурних вимог, що ставилися перед результатами наукової чи

* Секретний інформатор.

творчої праці, що значною мірою затримували випуск літератури або зовсім не допускали її в обіг.

Аналізуючи систему контролю за виданнями, не можна не помітити, що вона містила кілька етапів. Спочатку перевірку органами цензури і політконтролю спецслужб проходили рукописи, гранки, виготовлені екземпляри. Надалі контрольні примірники надходили до ГПУ УСРР, Управління літконтролю Народного комісаріату освіти та для обов'язкової бібліографічної реєстрації до Української книжкової палати [39]. Для обов'язкового розсилання примірників встановлювались виключно жорсткі терміни — 3 дні, після чого до окрлітів, друкарень застосовувалися відповідні санкції [40].

Народний комісаріат освіти своїм наказом від 3 листопада 1930 р. за підписом наркома народної освіти О. Гірчака категорично заборонив міськлітам і райлітам видавати друкарням дозвіл на випуск друкованої продукції без поштової розписки про надсилання обов'язкових примірників до літконтролю та Книжкової палати [41].

Характерно, що в досліджуваний період здійснювався не лише жорсткий контроль за випуском літератури, а й регулярно проводилися вилучення різноманітної літератури з фондів бібліотек, книгарень у відповідності із складеними Управлінням літконтролю НКО переліками. Останні або ж регулярно друкувалися в бюлетені НКО, або ж в терміновому порядку розсилалися окружним, обласним відділам літературного контролю.

Певну ініціативу у проведенні цієї роботи виявляли місцеві органи літературного контролю та політконтролю ГПУ УСРР. Причому в цій справі не обходилося без курйозів. Так, Кременчуцький окрліт вилучив з обігу як політичне шкідливі твори всіх літературних класиків». Кам'янець-Подільський окрліт наклав категоричне табу на книжки Маркса, Ільїна (Леніна), Іскандера (Герцена) та інші [42].

В історичній літературі зазначається, що перше масове вилучення «політичної та ідеологічно-шкідливої» літератури з бібліотек, книжкових складів та магазинів було стихійно здійснено вперше восени 1922 р. [43]. Однак, вже наступного року ця робота увійшла в своє організоване річище, коли розпочала свою діяльність Центральна комісія по вилученню літератури при НКО УСРР.

У відповідності з інструкцією від 20 грудня 1925 р. зазначені комісії мали очолювати керівники органів літконтролю. Проте, як довела практика, в ряді округів (наприклад, у Кременчуці) вони були повністю підпорядковані органам ГПУ. Звернувши на це увагу, голова Центральної комісії по вилученню літератури Латиський в своєму обіжнику від 13 квітня 1926 р. наголошував на необхідності укомплектування місцевих комісій кваліфікованими працівниками, які б дозволили уникати непорозумінь і недоречностей, що виникали при перегляді друкованої продукції [44]. До останніх рекомендувалося включити представників окрполітосвіти та

політконтролю ГПУ під головуванням інспектора окрліту. В районах функції комісій по вилученню літератури покладалися на завідуючих сільбудами, представників ЛКСМ, райпарткомів та райвиконкомів [45].

Одночасно з визначенням складу і функцій комісій доводилася на місця і спеціальна «Інструкція по вилученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків ринку». В її преамбулі серед іншого говорилося: «Друк є могутньою зброєю впливу на людей. Буржуазія, яка стояла біля влади, добре розуміла і використала всевиховне значення друку, наповнюючи ринок колишньої Російської імперії своєю буржуазною літературою. Подавляючи всіляку ворожу пануючому класу ідеологію, з корінням вириваючи будь-яке вільне слово, буржуазія в той же час шляхом тиску вміло і неухильно насаджувала свою, вигідну для неї, ідеологію, отруюючи свідомість робітника і селянина.

За часи громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася і розповсюджувалась контрреволюційна і шовіністична література, яка до цього часу ще є у багатьох книгозбірнях, а також зустрічається на нашому книжковому ринку.

Необхідно зміцнити роботу в справі перегляду усієї старої літератури, обмірковано і поважно поставитися до цієї роботи, використавши з книжкового буржуазного складу все, що може мати цінність для нас і знищить все шкідливе» [46].

В інструкції визначалася тематика книг, які підлягали безумовному вилученню. Серед них:

«1. Релігійні, що проводять релігію та пропаганду, як, наприклад: різні агітки релігійних братств, опис життя святих, різні релігійні трактати брошури з історії церкви, історії монастирів тощо...

2. Шовіністичні, що під'юджують націю на націю, та ті, що видавалися «за царської влади» різними урядовими установами, церковними та чорносотенно-патріотичними організаціями, як, наприклад, «партія монархістів», «октябристів», «Союзу російського народу», «Союзу Михаїла Архангела», видавництва «Крушевана», видавництва «Кащенко», «Юная Россия», «Слово», «Каспарі», «Родина», а також шовіністична література, яка видавалася при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах.

3. Антирадянські агітаційні брошури: кадетські, есерівські, меншовицькі, анархістські: наприклад, видавництво «Земля і Воля», «Набат» тощо.

4. Книги, які захищали окультизм, спіритизм, теологію, а також книги з хіромантії, магії, сонники та інші (як, наприклад, оповідання про з'явлення святих, появу світу духів).

5. Книги не суто наукові, а пропагуючі буржуазно-капіталістичний устрій, як, наприклад, твори Суворіна, Шульгіна, Мещерського...

6. Популярна економічна література, яка за своїм змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва СРСР, що видавалася до Жовтневої

революції, за часів Гетьманщини, Петлюрівщини та різних контрреволюційних урядів. Наприклад: Прокопович «Кооперативное движение в России». Мысль, 1917 г. ...

7. Зовсім застарілі підручники... з географії, історії та диктанти, а також застарілі правничі порадники, збірники неіснуючих тепер законів царського та тимчасового урядів.

По відділах педагогіки — книги про виховання в дусі основ старого устрою, релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, шаноба знатностей та багатства. Книжки, що змішують науку з релігійними вигадками, міркуваннями про божу премудрість...

10. По відділу дитячої літератури — книги, які своїм змістом зворушують, ініціюють та розвивають звірині та антисоціальні почуття (пересуд, націоналізм та релігійність)» [47].

Аналізуючи наведену інструкцію, не можна не помітити розпливчастість і невизначеність викладених в ній вимог. Останнє не лише відкривало шлях до сваволі цензурних підрозділів, а й призводило до численних непорозумінь на рівні республіки і регіонів. Так, 29 січня 1930 р. комісія у справі дитячої літератури рекомендувала виключити з установ соцвиху, бібліотек, з продажу «Казки і оповідання» Кіпніса. За її ж рішенням в цьому ж місяці були заборонені повісті М. Вороного «Носоріг», О. Олеся «Ялинка», талановитий роман Г. Бічер-Стоу «Хижина дяді Тома» та інші [48].3 цензурних міркувань не дійшли до читача численні твори письменника-гумориста Остапа Вишні. Так, написана ним на початку 30-х рр. «Автобіографія» була опублікована лише в 1956 р., та й то з 16 сторінок в ній залишилось лише 7 [49].

Цілком очевидно, що подібні інструкції та переліки не могли бути сталими. Так, до затверджених переліків на вилучення літератури поступово включалися книги, брошури, збірники політичне скомпрометованих або репресованих партійних та державних керівників, письменників, вчених. Наприклад, за постановою політбюро ЦК КП(б)У менше ніж через рік після трагічної загибелі М. Скрипника з усіх масових бібліотек, книгарень були вилучені всі його праці. Лише окремі примірники його книг, брошур були передані в спецфонди бібліотек для використання обмеженим колом дослідників [50].

Характерно, що тотальному вилученню підлягали не лише праці репресованих, а й та література, в якій в позитивному плані згадувались їх прізвища. Зокрема, в листі начальника Головліту РСФРР Б. Воліна секретарю ЦК ВКП(б) О. Андрєєву від 8 квітня 1937 р. говорилося: «Протягом ряду років в творах деяких письменників-комуністів та поетів-комсомольців, прозаїків згадувалися імена Троцького, Зинов'єва, Каменєва та інших. В позитивному контексті, іноді у зіставленні з іменами Леніна: А. Безименський (збірник віршів з передмовою Троцького), О. Жаров (вірш, присвячений Троцькому), Й. Уткін («Про Рудого мотеля»), Г. Нікіфоров

(«Біля ліхтаря»), Лебединський («Тиждень»), А. Веселий та інші. Ці ж імена в такому ж контексті наявні в творах інших письменників: С. Єсенін («Пісня про Великий похід»), В. Маяковський («Ленін» та ін.), Зазубрін (кол. троцькіст, «Два світа»), Козаков («9 крапок»), В. Інбер («Клопомор») та ін. Хоча при перевиданнях Головліт з 1931 р. ці місця вилучав, в бібліотеках до цих пір чимало старих видань (до 1931 р.) таких книг, що вільно видаються читачу». Далі в листі пропонувалося ще раз переглянути видруковану вже в радянський час літературу і вилучити ті видання, в яких містяться «небажані прізвища» [51].

З цих же причин перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов у своєму листі до Й.В. Сталіна від 16 квітня 1939 р. пропонував вилучити книгу Г.І. Петровського «Статті і промови». «На Україні, – відзначав він, – широко розповсюджений збірник тов. Г.І. Петровського «Статті і промови». Цей збірник ілюстрований знімками, на яких зняті вороги народу – Косіор, Любченко, Балицький та інші. В багатьох промовах тов. Петровського, вміщених в цьому збірнику, вихваляються вороги народу, зараз репресовані органами НКВД. Я вважаю, що цей збірник не має ніякої цінності і тому прошу дозволити вилучити його» [52].

Резолюція на листі («За вилучення. Й. Ст[алін]. Повідомити Хрущову.») засвідчила, що пропозиція першого секретаря ЦК КП(б)У знайшла своє розуміння та підтримку в Кремлі [53]. Вже через кілька днів, 21 квітня 1939 р., політбюро ЦК КП(б)У доручило обкомам КП(б)У та Головліту УРСР вилучити книгу Г.І. Петровського з обігу «як таку, що не має ніякої цінності та шкідливу» [54].

Підкреслимо, що вилучення літератури з бібліотек і книгарень, здійснені в 30-х роках, за своєю масштабністю не мали собі рівних у попередні роки. В процесі цієї роботи деякі бібліотеки втрачали до 60-70 % книжкових фондів. Все це не могло не викликати занепокоєння навіть самих органів цензури. Так, 21 червня 1935 р. Головліт, виконуючи доручення ЦК ВКП(б), розіслав на місця наказ, в якому говорилося: «При вилученні троцькістсько-зінов'євської літератури з бібліотек фактично проводилась ніким не контрольована «чистка» бібліотек, розкрадання і псування бібліотечних фондів. Наказую:

1. Негайно припинити загальну чистку бібліотек і суцільні вилучення з них.

2. Вилучити з бібліотек і складів контрреволюційну літературу у суворій відповідності з доданим списком» [55].

Відповідні рішення були схвалені і політбюро ЦК КП(б)У. Своєю постановою від 19 липня 1935 р. воно зобов'язало обкоми партії під особисту відповідальність других секретарів припинити огульні чистки бібліотек, користуючись лише спеціально затвердженими списками літератури [56]. Додатком до цієї постанови став перелік запропонованої до вилучення літератури. Ним, зокрема, рекомендувалося, серед інших, повністю вилучити

твори Б. Антоненка-Давидовича, О. Олеся, М. Олійника, В. Підмогильного, Г. Шкурупія, М. Вороного, О. Влизька, К. Гордієнка, П. Копельгородського, В. Мисака, Г. Епіка, М. Куліша, К. Котка, Г. Косинки, П. Козланюка, Г. Майфета та інших [57]. Таким чином, вилучався самобутній пласт української літератури, який сформувався в період національного відродження 20-х рр.

Водночас ЦК КП(б)У затвердив список письменників, твори яких належало видати в 1935-1936 рр. В цьому елітарному списку посідали імена П. Тичини, І. Микитенка, П. Панча, О. Корнійчука, І. Кириленка, А. Головка, Л. Первомайського, О. Копиленка [58].

Симптоми безсистемного вилучення літератури згодом стали предметом спеціального розгляду вищого політичного керівництва країни. Постанова ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 р. констатувала наявність шкідницької практики масового вилучення книг і широкого оприлюднення списків літератури, яка підлягає вилученню [59].

У відповідності з рішеннями вищого політичного керівництва було повністю припинене вилучення книг за старими списками, призупинене знищення вже вилучених книг, звільнено ряд відповідальних працівників апаратів центральних, республіканських органів цензури тощо.

Незважаючи на те, що масові чистки бібліотек і книгарень були частково призупинені і введені в організоване русло, вони завдали непоправної шкоди бібліотечному фонду СРСР в цілому і України зокрема, призвели до втрат цілих інформаційних масивів.

Масові вилучення літератури обумовили розширення в бібліотеках т.зв. спецфондів, закритих не лише для широкого читача, а й безпосередньо для дослідників. Початок спецфондів був вперше покладений постановою Раднаркому РРФСР від 17 січня 1920 р. «Про порядок збору і використання літератури, вилученої у білогвардійців». Нею зобов'язувались Народний комісаріат закордонних справ, Реєстраційне управління Реввійськради Польового штабу, ВЧК та всі підвідомчі її органи «направляти наявну в них білогвардійську літературу, російську і закордонну, після використання для спеціальних цілей до Народного комісаріату освіти для зберігання і громадського користування у державних бібліотеках» [60].

Як довела наступна практика, вимоги зазначеного декрету додержувалися з великими труднощами. Відповідальні за цю роботу наркомати, відомства та організації не надавали йому належного значення. Зокрема, до 1 вересня 1921 р. від них надійшло лише 36 посилок з літературою. Зважаючи на це, В.І.Ленін 7 жовтня 1921 р. своїм листом звернув увагу відповідних відділів ЦК РКП(б), народних комісаріатів закордонних справ, військових справ, ВЧК, Комінтерну на неприпустимість подібного становища [61]. Вище партійно-державне керівництво країни після тривалої процедури визначало і список бібліотек, які постачалися відповідною літературою.

Аналогічні питання ставило в середині 20-х років і керівництво республіки. Так, 29 січня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову

про розсилання білогвардійської літератури членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У, а також членам президії ЦКК КП(б)У [62].

15 жовтня 1926 р. ЦБК УСРР порушив перед РНК СРСР та ЦБК СРСР клопотання «Про постачання секретними виданнями Всенародної бібліотеки України в м. Києві на однакових умовах з Ленінградською публічною бібліотекою». Висновок з цього приводу належало зробити ВРНГ, народним комісаріатам фінансів, шляхів сполучення, закордонних справ, РВР СРСР та ОГПУ [63]. Наведений факт суттєво коригує думку тих вчених, що починали відлік існування спецфондів з 1930 р. [64].

Новим нормативним актом, який певною мірою регламентував діяльність спецфондів, став наказ Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова від 25 жовтня 1938 р. Наказом передбачалося створення особливих фондів, періодичних і неперіодичних видань в центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст крайового і союзного підпорядкування, книжкових палатах союзних республік. Затверджувалися інструкція про порядок організації обліку, зберігання, користування матеріалів особливих фондів, а також перелік бібліотек, де їх планувалось організувати [65]. Нововведення, встановлені інструкцією, ускладнювали доступ до спецфондів, які відтепер ставали практично недоступними навіть для вузького кола дослідників.

Таким чином, в 20-30-х рр. в Українській РСР, як і в СРСР в цілому, склалася жорстка система контролю за виданням, розповсюдженням і використанням літератури. Цей контроль здійснювався на найрізніших рівнях. Причому основним критерієм заборони публікації або вилучення окремих книг була їх відповідність тогочасним ідеологічним вимогам.

Примітки

[1] История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Роспен, 1997. — С. 33-34.
[2] Ленін В.І. Лист М.П. Горбунову // Повне зібрання творів. — Т. 54. — С. 198.
[3] Ленін В.І. Лист Ф.Е. Дзержинському // Повне зібр. тв. — Т. 54. — С. 265-264.
[4] История советской политической цензуры. — С. 48-49.
[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 85. – Арк. 57.
[6] Там само. – Спр. 163. – Арк. 70.
[7] Там само. – Спр. 86. – Арк. 33.
[8] Там само. – Спр. 142. – Арк. 16, 17.
[9] Там само. – Спр. 163. – Арк. 70.
[10] Там само. – Спр. 85. – Арк. 132.
[11] Там само. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 125.
[12] Там само. – Спр. 168. – Арк. 89.
[13] Смолич Ю.К. Мої сучасники. — К.: Радянський письменник, 1978. — С. 189-190.
[14] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 285. – Арк. 123-124.

[15] Там само. – Спр. 286. – Арк. 108.
[16] Там само. – Спр. 59. – Арк. 53-зв., 54.
[17] Там само. – Спр. 282. – Арк. 135.
[18] Там само. – Спр. 7. – Арк. 62.
[19] Там само. – Спр. 30. – Арк. 1.
[20] Там само. – Арк. 67.
[21] Там само.
[22] Там само. – Спр. 376. – Арк. 143-144.
[23] Там само. – Спр. 341. – Арк. 196.
[24] Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: историография проблемы. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 14.
[25] Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — К.: Политиздат Украины, 1976. — Т. 1. — С. 539.
[26] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 123.
[27] Там само. – Спр. 285. – Арк. 67-68.
[28] Там само. – Спр. 376. – Арк. 144.
[29] Там само. – Спр. 40. – Арк. 144-зв.
[30] Там само. – Спр. 409. – Арк. 146.
[31] Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. (Нарис історії). — К.: Наукова думка, 1993. — С. 115.
[32] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 338. – Арк. 164.
[33] Там само. – Спр. 235. – Арк. 47.
[34] Там само. – Спр. 446. – Арк. 17, 18.
[35] Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. — С. 46.
[36] Там само. — С. 195-199.
[37] Дукельський С. ЧК на Україні. — Chalidze publications Canadian institute of Ukrainian studies. — 1989. — С. 138, 139.
[38] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 7.
[39] Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 24.
[40] Там само. – Арк. 37.
[41] Бюллетень НКР. — 1930. — № 47. — С. 729.
[42] ДАЗО. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 2.
[43] Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — С. 176.
[44] ДАЗО. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 2-3.
[45] Там само. – Арк. 7.
[46] Там само.
[47] Там само. – Арк. 8-9.
[48] Бюллетень НКО. — 1930. — № 42.— С. 657.
[49] Вишня О. Заборонені твори. — Торонто: Basilisn Press, 1978. — С. 21.
[50] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 338. – Арк. 161-162.
[51] История советской политической цензуры. — С. 476-477.
[52] Там само. — С. 494.
[53] Там само.
[54] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 510. – Арк. 29.
[55] Белади Л., Краус Т. Сталин. — М.: Политиздат, 1989. — С. 207.
[56] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 50-51.
[57] Там само. – Арк. 85-89.

[58] Там само. – Арк. 21.
[59] Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1975. — Т. 7. — С. 311.
[60] Там само.
[61] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922). — М.: Политиздат, 1987. — С. 510.
[62] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 85. – Арк. 9.
[63] Державний архів Російської Федерації. – Ф. 3316. – Оп. 19. – Спр. 36. – Арк. 6.
[64] Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні... — С. 179.
[65] История советской политической цензуры. — С. 492-493.